

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Lepenica-priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje

Grin, Ernest

1963

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/2cf6f585-f2d1-4364-aa01-e19880111050>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

LEPENICA

Priroda, Stanovništvo, Privreda i Zdravlje

SARAJEVO

1963

MILENKO S. FILIPOVIĆ

POGLEDI NA SVET

NARODNA VERA I OBIČAJI

Ne ulazeći ni u kakva posebna razmatranja, želim ovom prilikom dati samo karakteristike pogleda na svet stanovnika Lepenice, kako se one mogu da nađu izražene neposredno u raznim verovanjima o živim ili zamišljenim bićima i stvarima ili — posredno — u raznim radnjama, osobito u običajima.*)

I

Stanovništvo Lepenice nije homogeno, a još uvek je verska pripadnost glavni kriterij za podelu. Ta konfesionalna podela se pretvara u nacionalnu podelu. Švi katolici su Hrvati, a oni čine većinu stanovništva. Svi pravoslavni su Srbi. Muslimani, druga grupa po veličini, su ogromnom većinom nacionalno neopredeljeni: dok 1953. nije, npr., u Gornjoj Lepenici bilo nijednog nacionalno opredeljenog, 1959. bilo ih je već nekoliko. Mnogo je značajnije da ta podela nije nastala opredeljivanjem pojedinaca u jednoj etničkoj ili narodnoj grupi, nego je ta podela uglavnom zasnovana na različitom poreklu, na posledicama migracija: u Lepenici su se našli predstavnici raznih konfesija, odnosno nacionalnosti, koji su došli iz drugih oblasti. Preci nekih, vrlo malobrojnih, stanovnika Lepenice prešli su u 19. veku sa hrišćanstva na islam.

I u Lepenici se šire ateizam i verski indiferentizam, ali je zasada broj ateista neznan: To su samo članovi SK. Među odraslim i starijim muškarcima susreću se srazmerno često verski indiferentna lica. To su takvi koji su odlazili na »radove« ili su zaposleni u industriji i koji su prestali da vrše razne običaje ili se sasvim pasivno odnose prema tome i ne drže do starih narodnih verovanja. Zasada još uvek njihov uticaj na okolinu je neznan, ali ga ima. S druge strane su škola i akcije raznih organizacija, koje unose nove ideje i stvarna znanja o prirodi i čoveku, tako da se i u tom pogledu u Lepenici mešaju staro i novo, na žalost, s napomenom da se staro u ovoj oblasti života upornije održava nego u oblasti materijalne kulture (osobito nošnje), a to je pojava koja nije svojstvena samo Lepenici nego manjeviše se susreće svuda u svetu.

Ni stanovništvo Lepenice, kao ni drugih krajeva, ne predstavlja nikakav izuzetak u pogledu sadržine verske svesti. Nijedna grupa u Lepenici ne drži se samo

* Prilikom prikupljanja podataka za ovaj prikaz pomogala mi je moja učenica Miroslava Medović, kojoj na toj pomoći i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

učenja i propisa svoje vere: svaka od njih raspolaže masom narodnih verovanja i radnja koje nemaju nikakve veze s učenjem njihove konfesije ili crkve, kao što, s druge strane, ni učenja crkvena nisu mogla da prodru dublje u svoje verne.

Iako su pomenute tri grupe različite po poreklu, ipak u njihovim verskim predstavama i spoljašnjim manifestacijama verskih shvatanja ima zajedničkih crta. Dve su vrste tih zajedničkih crta: jednu grupu čine prehrišćanski i preislamski elementi, koji su se održali kao staro opštejugoslavensko nasleđe; drugu grupu čine elementi koje su muslimani zadržali ili primili od hrišćana, kao i elementi koje su hrišćani primili od muslimana, ali se redovno radi o elementima istog karaktera koji su svojstveni i širim grupama, tj. i izvan Lepenice.

S druge strane, različit je odnos pojedinih od tih grupa prema učenju sopstvene konfesije i organizaciji sopstvene crkve.

Kod lepeničkih katolika poseta crkvi je masovna, crkvene odredbe i obredi se revnosno izvršavaju, molitve se čitaju veoma često, ali uglavnom mehanički (čemu pomažu i »krunice«) itd. U neposrednoj blizini Lepenice je stari i čuveni franjevački manastir u Kreševu, čiji fratri poslužuju dve župe (parohije) sa crkvama u Lepenici. Oni su uspešni da kod lepeničkih katolika iskorene neke stare običaje verskog karaktera, kao npr. rođovsku ili kućnu slavu, ili da ih uproste kao npr. svadbene običaje, a naročito da potisnu mnoga narodna nehrišćanska verovanja. I pored takve pobožnosti i blizine franjevačkog manastira u Kreševu, koliko se zna, u novijoj prošlosti je samo jedan muškarac otišao u franjevce (monahe). Među starijim ženama ima tzv. trećorednica, tj. žena koje su stupile u »treći red« franjevački i koje onda žive pobožnije nego ostale, nose na sebi oko vrata medaljone sa svetačkim likovima i pojas kao znak da su trećorednice.

Sasivim je drukčije kod pravoslavniha: oni su malobrojni i u svojoj sredini nemaju ni crkve ni sveštenika. Pred drugi svetski rat podignuta je pravoslavna crkva na Kiseljaku, ali ona nema svog sveštenika. Pripadaju parohiji u Kazinoj Bari (Pazarić) i nemaju mnogo veza sa tim mestom. Ne poznaju učenja svoje crkve, pa čak ni molitava, ali su verni toj crkvi. Kod njih ima više starih narodnih verovanja i običaja, i ti su isti kao i kod Srba u susednim delovima Visočke nahije i Sarajevskog polja. Kod njih su veoma omiljeni apokrifi u vidu malih brošura: San prosvete Borodice, Život sv. Sisoja i dr., koji su unekoliko lektira, ali više se upotrebljavaju kao apotropejski predmeti.

Muslimani imaju u predelu samom pet džamija. I muškarci i žene su prilično upućeni u verske propise, koje obavljaju više mehanički, a mnogi ih se uopšte slabo i drže. Sami seoski imami su slabo prosvećeni. Stoga kod muslimana ima mnogo raznih preislamskih verskih predstava i naročito mnogo mađije.

Odnosi između pripadnika tih triju konfesija odlikuju se tolerantnošću. Iako intimno svaki smatra svojju veru boljom, javno svako poštuje tuđu konfesiju. Pored toga što sve tri grupe imaju dosta zajedničkih verovanja i običaja, vrlo je česta pojava da pripadnici dveju konfesija zajednički učestvuju u nekom kultu. Tako, npr., pravoslavni dolaze u katoličku crkvu u Lepenici; o prazniku sv. Ane dolaze u velikom broju, pa dolaze i katoličkim sveštenicima radi pomoći i bolesti i sl. Jako je raspoloženje za međusobno kumovanje, ali se tome energično odupiru katolički sveštenici. I pravoslavni i katolici se obraćaju muslimanskim hodžama za zapise, a uslugama narodnih lekara, u stvari vračeva, koriste se svi bez obzira na konfisonalnu pripadnost.

II

Posle ovih opštih napomena izneću još nekolike karakterističke verovanja i običaja stanovništva Lepenice. Ne mogu ulaziti u sve pojedinosti, ali ću saopštiti i neke podatke koji su od šireg naučnog interesa. Napominjem još da u pogledu narodne religije nema nikakve bitne razlike prema verovanjima i običajima u Visočkoj

nahiji, koji su opisani nešto ranije;¹ ukoliko se ovde iznosi nešto čega nema u pomenutom delu, biće da za odnosna verovanja ili običaje u Visočkoj nahiji samo slučajno nisam čuo i nisam ih zabeležio.

Hrišćanstvo i islam su monoteističke religije, ali u verovanjima i pogledima na svet lepeničkih hrišćana i muslimana, kao uostalom i drugde kod nas, pored monoteističke, sasvim lepo postoje i održavaju se mnogi animistički, politeistički i dualistički elementi, a mađiji pribegavaju svi u raznim prilikama.

Verovanje u boga je očuvano kod onih koji veruju, ali je odnos prema božanstvu različit. Kod muslimana je jedan Bog, i islam ne zna za svece nego samo za proroke. Ali zato muslimani u Lepenici, kao i uopšte po Bosni, veruju u »dobre« (ljude koji su se svojim životom posvetili), i poštuju pojedine hrišćanske svece i praznuju njihove praznike. Kod hrišćana su Bog i sveci. Dok se Bogu obraćaju opštim molitvama, njegovo ime zazivaju prilikom počinjanja posla, u susretu i sl., u konkretnoj nevolji obraćaju se molitvom i zavetom za pomoć pojedinim svecima, osobito Bogorodici. Kod katolika neobično se mnogo zaziva u pomoć Isus. Iako i katolici i pravoslavni praznuju svečano praznik sv. Duha, u životu običnim danom to treće lice hrišćanske sv. Trojice se gotovo i ne pominje.

Kod svih postoje predstave o zagrobnom životu, odnosno o raj u i o paklu; značajno je da seljaci katolici govore samo o raj u i o paklu, a ne i o čistilištu, koje postoji, po učenju katoličke crkve. Uglavnom se zamišlja da se u raj u i paklu živi fizički, i te su predstave uopšte uveliko rasprostranjene pod uticajem apokrifne literature, a, verovatno, i ikonografije. Tako, npr., ko psuje ide posle smrti u pakao pa će u kazanu da se kuva (kat.). Kad umre dobar čovek i žena koja umre na porođaju, duša im ide u raj » ko tica s grane« (kat.). Tako isto i malo dete, ako umre, »ono će u raj, blago njemu«, i od njega postaje anđeo, anđelak (kat.).

Fatalizam je neobično duboko ukorenjen u shvatanju svih grupa, iako je kod hrišćana, osobito kod katolika, zaodenut u hrišćansko ruho, pa se smatra da je sve što se u svetu zbiva ili što se čoveku događa od Boga. Kako se ko rodi već mu je određeno i kakva će mu biti smrt: »koga je Bog dao, dao (mu) je i nafaku« (kat.) i »tako Bog dao, ne meremo mi bolje« (kat.). Sudbinu, koju određuje Bog, čovek ne može izbeći. Sve je »božje davanje« (ili pripušćanje) i o svemu »providiće Bog«. »Bog se brine i o ćoravom vuku« (a kamoli neće o čoveku) (kat.).

Fatalistička rezignacija najbolje je našla izraza u rečima: »kad Bog daje, valja da je slađe od meda« (musl.).

Tako se govori i tako se ljudi teše za sve nedaće u svom životu i time objašnjavaju unekoliko i svoju zaostalost. Pa ipak, stvarnost je drukčija: ne samo danas, bilo je i ranije ljudi koji su se odupirali toj sudbini i tražili načina da poprave svoje stanje, u bolesti da traže pomoći od lekara, da se sele iz svog mesta nekud gde će im biti bolje, da uvode nove načine rada itd.

NEBESKA TELA I POJAVE

Iako je na Homoljskoj ćupriji decenijama postojala osnovna škola, kao i na Kiseljaku, a od oslobođenja radi veći broj škola, iznenađuje kako je u narodu u Lepenici malo znanja o nebeskim telima i pojavama; uporno se održavaju kod mnogih stare nenaučne predstave i shvatanja.

Kao primer takvih predstava i kao građu za poznavanje naše stare narodne religije, izneću nekoliko podataka, i to u što kraćem obliku.

Slušao sam, i to od katolika, da je nekada bilo sedam sunaca, pa je zmija pojedela šest i do polovine sedmoga. Drugu polovinu sedmog sunca sakrila je lasta pod krilo. Zato se lasta mnogo poštuje, i sretna je kuća na kojoj se nastani lasta. Dru-

¹ Mil. S. Filipović: Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji. Srpski etnografski zbornik LXI (Beograd 1949) 117-146, 187-220.

gom prilikom sam slušao da je gušter pregrizao slamku uz koju se zmija bila popela i tako se spasila polovina sedmog sunca. A od muslimana u Radanovićima sam slušao: konj je jeo seno kad je zmija pošla da jede sunce, pa ga pokrio senom. Zato je svaki konj vilen: vila mu dolazi noću i plete grivu, svaki konj podoji vilu, i otud mu snaga za rad svaki dan.

I u ovom kraju postoje verovanja da pomrčine Sunca i Meseca predskazuju promene, i to na zlo.

Takođe je kod nekih još u običaju uzdržavanje od nekih poslova u vreme Mesečeve mene: Tada neće prati rublje, neće presti, neće prati kosu, neće kokoši, neće razbacivati đubre, neće sejati žito, saditi krompir itd. Tih se tabua drže i katolici. Ima, veruju, jedna mena u godini kad bi se sve to moglo raditi, ali se ne zna koja je to. Dobro je, međutim, šišati se kad je mlad Mesec da bi kosa rasla; ne valja kosu podrezivati kad Mesec opada, jer će slabo rasti. Mladi petak i mlada nedelja se izdvajaju od ostalih petaka, odnosno nedelja: ide se u većem broju u hramove, u većoj meri izbegava rad nego inače itd. Kome treba »zapis« od hodže za zdravlje i napredak kuće, ide po njega mladim petkom. Mladim petkom se ne šije, ne lupa rublje prakljačom. Osobita su ova verovanja zabeležena kod katolika u Brnjacima: mladim petkom je dobro ići u goste; ako se kokoš naleže na mladi petak, pilići će imati po dve glave; uoči mlade nedelje soli se stoka, i to svetom solju; ujutru na mladu nedelju, pre sunca, treba malo oprljiti kosu plamenom od sveće da kosa ne »cvjeta« (da se ne jede).

Galaktija je »kumovska slama« sa poznatom pričom o kumu (sv. Petru) koji je krao slamu od kuma.

Može se čuti verovanje da Zemlja stoji na volu. Neki kažu da stoji na četiri vola (tj. svaki je na jednom kraju, strani, sveta). Neki opet kažu da stoji na ribi, a neki — na jarcu. Ako se vo malo pokrene (ili krene nekim delom tela), nastaje zemljotres, a kad se strese, biće smak sveta (»kijametni dan«, musul.). Predstave pak o smaku sveta su uveliko pod uticajem verskih knjiga.

Utorak se smatra kao nesretan i najgori dan u sedmici, zatim subota, i tih dana ne valja početi nikakav posao, naročito ne sejanje. Ako već neko hoće da ore utorkom, treba da u ponedeljak povuče bar jednu brazdu.

Kod muslimana je petak ambivalentan dan: ne valja u taj dan lupati rublje, da ne bude nevremena, ali se petkom može to da radi pošto padne prvi snop. Međutim, najbolje je kupati se petkom izjutra, a naročito na Bajram izjutra, jer se samo tada može sprati sva nečistoća na koju se stalo tokom godine.

ATMOSFERSKE POJAVE

Kad je opasnost od grāda, muslimani stavljaju pred kuću izvrnut sadžak i sofru. Katolici mesto toga iznose moći, križ, kalendarske sveće i njima prave znak krsta prema oblaku, idu oko kuća i zgrada, škrope ih svetom vodom i govore »vjerovanje« — sve supstitucije pod uticajem crkve. Neki pak stavljaju pred kuću sinije, kašike, hleb da bi nevreme prošlo. U svim grupama postoji verovanje da od groma nastaju strelice (to su kristali kvarca ili neolitski artefakti), koje su ranije držali po kućama radi nečega. (Kvarc zovu katolici u Čizmi »strelak« ili »streljak«, tobože stoga što se iz njega kreše vatra.)

Veruje se (kod kat.) da je dobro ako nekoga ubije grom, jer mu je onda duša spasena. Kad se ispod oblaka beli komad kao košulja, onda se zove poslednji utopljenik da to vrati (prav.).

Muslimani veruju da pod oblakom ide »melek (anđeo) koji je ćorav« i on »goni šejtana«. Gde spazi šejtana, on ga udara. Svetlica (munja), to je njegova kandžija (bič). A strelom — kamenom — goni ga. Ako je velika huka, treba »okuisati«; ko ne ume neka peva ili lupa u što, pa će melek čuti i po tome znati da ima selo pa će se vratiti. Analogno verovanje postoji i kod katolika: s l i j e p i a n đ e o nosi »vrijeme«. On beži ako čuje tutanj (i zato se zvoni u zvona kad preti oluja sa gradom).

DEMONOLOGIJA

Moji informanti su isticali da više nema onoliko kao ranije raznih verovanja u demonska (i poludemonska) bića, odnosno da se ljudima »prikazuje« ili »prizrijeva«. Još su mi napominjali da je takvih verovanja i kazivanja manje stoga što više nema »sijela«, dok ranije nije bilo takvog sastanka a da se nije pričalo o prikazama. Pa ipak, takva verovanja žive i danas, svakako, u manjem broju i sa manjom životnom snagom. Neka već išče zavaju, kao što pokazuje primer stuha.

Sve što se prikazuje, a prikazuje se najviše kad se prolazi pored groblja, to su »prikaze« ili »budibogsname«, ili se kaže, kod katolika, »mrtve duše«. Pretpostavlja se da neka duša nešto želi ili je nezadovoljna što nisu za nju dali mise, što nije za života platila dugove i sl. (kat.). To se uglavnom isto kazuje i veruje osobito za vukodlake ili vampire.

I u Lepenici se radi o verovanjima u opšte poznata bića kao što su vile, zmaj, vukodlak itd. Ali, ipak, ima u tome nekih osobitosti, koje treba izneti. Veoma su značajna pojava u Lepenici verovanja da ima vila, mora i veštica muškog i ženskog pola (pa i da je uškopljen, hadum, čovek — mora), dok se drugde kod nas ta bića redovno smatraju, odnosno zamišljaju, kao da su ženskog pola. Pitanje je da li se tu radi o originalnim starim predstavama ili o kontaminacijama elemenata iz predstava o raznim bićima usled degeneracije tih verovanja. Na osnovi dosadašnjeg materijala iz Lepenice na to se pitanje ne može odgovoriti: potrebna su promatranja i u drugim krajevima.

Na prvom mestu je verovanje u vile, koje su sa dugim kosama, u belom. Ima više mesta za koja se veruje da su bila boravišta vila. Tako, npr., na Igrišću (breg) u muslimanskom selu Duhrima su vile kolo igrale i »pripijevale«. Zabeleženo je (od katolika, M. Medović) da su vile postale od devojaka koje se nisu nikada udavale a same bile u svatovima i u njima umrle. Ima dobrih i loših vila. Stoga, čovek može i od njih »ograisati« (musl.). Ima ih i muških i ženskih. Ima ih i među ljudima — one su »insanskog uđuda« (tela) — ali se ne može znati koje je lice takvo (musl.).

Mnoga su pričanja o doživljajima s vilama. Tako se u Draževićima priča za jednoga čovjeka da je stekao snagu da može da vadi telegrafske stubove iz zemlje, jer su ga, kao dete, bile odnele iz kolevke vile i držale osam dana.

Ne valja u prvi mrak (akšam) izlaziti iz kuće jer se može ograisati: čovek se ukoči ili mu se iskrive usta (musl.). U osnovi toga verovanja o uzroku paralize je, svakako, verovanje u rasrdene vile, kako se to nalazi u drugim krajevima.

Vile noću pletu grivu konjima, pa ih i doje. Ako se konj veže sa bismiletom (tj. uz zazivanje božje pomoći), vile ga onda ne mogu odvezati (musl.).

U sve tri grupe postoji verovanje u moru sa poznatim elementima: devojka je, napada na staru i mladu čeljad, siše ih tako da im oteknu sise, a lek je beli luk. Kad je uhvate, ona je kao kokoš (musl.). Može da se pretvori u leptira i dr. (kat.). Ali, kod katolika u Zabrđu sam za beležio da je mora muško i da je »hadum« — čovek (uškopljjenik) mora, a M. Medović je zabeležila u Kuliješu (kat.) da je mora mrtav čovek. Jednom čoveku mora je ostavila boščaluk iz zahvalnosti što ju je pustio.

Tako isto i u Lepenici u svim grupama ima verovanja u veštice. Neki identifikuju moru i veštice: »vješica pritište i doji« (kat.). Veštice su žive žene. Vešticom postaje žena koja u prvi mrak izlazi pred kuću ili ide da zagradi vode (kat.). Veštice, kad su na tom poslu, skinu se gole i jašu na metli i na vratilu. Nose sobom samlevene kose, hleba, soli, mrva od svačega i sa tom mešavinom oduzimaju mleko od krava (musl.). Može veštica da se pretvori u leptira i dr. U Ljetoviku se priča kako su neki uhvatili vešticu u vidu leptira i stavili pod vruć sač da izgori, a sutradan u selu nema jedne devojke. Od muslimana sam slušao da i od žena i od ljudi postaju veštice i da je veštica isto što i stuha: ide s vetrom. Veštice i stuhe čine zla ljudima: da se rastave muž i žena, nestane mleka u krave itd. Pravoslavni kažu da je veštica živ čovek koji ce pretvorio u vešticu: kad bi ko mogao da ga sačuva

dok svane, onda bi se pretvorio u čoveka (M. M.). Poznata su verovanja o prepoznavanju veštica u crkvi, o ženi koja se mazala da poleti ali pogrešno izgovorila formulu, itd.

Veruje se, kod pravoslavnih i katolika, da postoje stue-stuhe, ali se o njima manje zna. Prikazuju se kao kovtenci za vreme oluje i teško meštanima ako se stuhe potuku. Stuhe postaju od umrlih ljudi bezbožnika (kat. M. M.) Dok vuci kolju stoću, stuhe je dave. Tako je jedan domaćin (kat.) verovao 1957, da su mu stuhe podavile ovce. Stuhe su, kazivao mi je, u vučijoj koži, ali imaju pamet kao ljudi. Neki put su u vučijem obliku, a inače su to obični ljudi.

Samo kod katolika postoji verovanje u irudicu ili hirudicu. Ona ide pred oblakom. Nisam mogao da utvrdim kako se zamišlja. Ali kad koga hoće da nagrde, a naročito kakvu staru i pakosnu ženu, kažu da je »ko irudica«. Kaže se i: »ne spava ko irudica« (tj. radi i dan i noć). To verovanje je, očigledno, preneto iz zapadnih krajeva, odakle lepenički katolici vode poreklo: ono je zabeleženo u kontinentalnoj Dalmaciji i na ostrvima Hvaru i Braču.²

Stariji još mnogo veruju u vukodlaka, kako ga obično zovu katolici i muslimani; pravoslavni obično govore vampusir, ali se taj naziv (vampir, lampir) upotrebljava i kod katolika. Čuje se kod muslimana i oblik vukorlak. Samo u Podastinju kod katolika sam čuo da imaju i vampir i vukodlak, ali je vampir živo biće koje hoda po kućama, kao i mesečar, a vukodlak se »prikazuje«.

Kod lepeničkih hrišćana susreću se i naša obična verovanja u đavole (vrag kod katolika). Muslimani prave razliku između šejtana i džina. Ako naiđe na »džinovsko kolo«, čovek može da oboli i poludi, ali je teže stradanje i onda teže lečenje ako se naiđe na šejtansko kolo. Na đavolje kolo nagraisače ko u prvi mrak izlazi iz kuće radi nužde i ko ide bos (musl.). Kod muslimana, dakle, u tome, đavoli su zamenili vile. Lečenje je zapisima i egzorcizmom, što obavljaju hodže i sveštenici. U selu Smuckoj kod Tarčina živeo je, pre poslednjeg rata, jedan takav džinhodža, a katolici su svoje pacijente vodili franjevcima u Jajce da iz njih »isteruju vrage«.

Mnogo se priča o zmajevima koji su boravili po vodama (napr. Zmajjevo korito u Tulici), leteli po vazduhu i sl. Pojava komete je znak da je zmaj pre leteo. Muslimani znaju i za posebnu aždaju-aždahu: veliku zmiju koja proždire i čoveka.

Mnoga su pričanja u vezi sa verovanjem u kugu kao biće (mubarećija kod muslimana) i čestim stradanjima od kuge u prošlosti. Kuga se zamišlja kao i drugde, kao žena u belom koja ide po selima, traži da je ljudi nose, boji se pasa itd. Samo od muslimana sam slušao da se mubarećija donekle identifikuje sa vukodlakom: ona izlazi iz groblja — »nikne baš kao kaćun« — i posle se opet vraća; najviše se javlja oko banjice (tj. na mestu gde iz kuće izlazi nečista voda kroz cev od sobnog kupatila, banjice).

U našim zemljama je veoma raširena pojava da se pojedinim grobovima ukazuje osobito opšte poštovanje. Toga ima i u Lepenici, kod muslimana i kod katolika: da se zbog zaveta ogradi nepoznat grob, da na pojedine grobove muslimanske žene idu na »zijaret« (zavet) i sl. Ali, u Lepenici pada u oči da se kod katolika to osobito čini sa pojedinim kužnim grobovima (fot. 1), ređe sa stećcima (fot. 2). Najpre se ide radi pomoći, i ako je bude, posle će ta lica ograditi grob. Oko takvog groba obvođe se bolesni konji (koji ne mogu da mokre) i na njega dolaze bolesnici i nevoljnici. Vršiti se i inkubacija (kat.).

Poreklom iz hrišćanstva i islama je verovanje u anđele, odnosno u meleke (kod musl.). Katolici mnogo više pominju anđele koji postaju od duša umrle dece nego pravoslavni. Muslimani veruju da meleka ima tako mnogo da svaki od njih ne može da dobije po kap kiše. Bilo je već reči o »ćoravom« ili slepom anđelu (meleku). Muslimani još veruju da ima jedan melek koji ljudima na desnom ra-

² Antun Ilija Carić: Rudica, kćer poganice. Glasnik Zem. muzeja IX (1897), 330-332 i F. Ivanišević: Poljica. Zbornik za nar. život i običaje X (Zagreb, 1905), 267-268.

Foto: M. S. Filipović, 1958.

Sl. 3.
Dernek o sv. Ani u Homoljskoj Čupriji

Foto: M. S. Filipović, 1957.

Sl. 4.
*Marko Lučić iz Bukovice sa familijom i prijateljima na derneku
u Homoljskoj Čupriji*

Foto: M. S. Filipović, 1957.

Sl. 1.

Kužni grob, selo Boljkovići

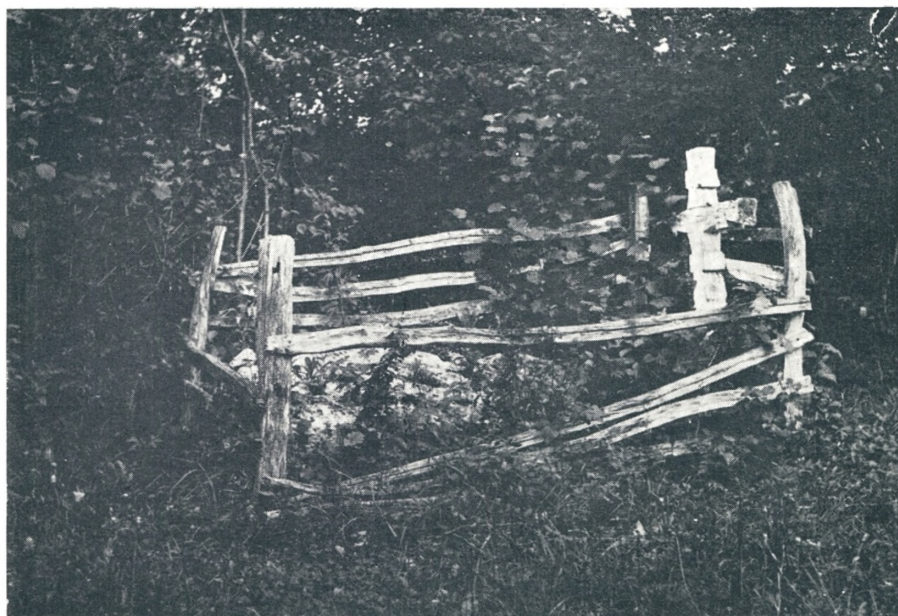

Foto: M. S. Filipović, 1957.

Sl. 2.

Ograđeni stećak u Bari ispod Boljkovića

menu piše o dobru, a na levom o gresima: o sudnjem danu to će se sve sabrati i suditi ljudima.

Pre nego što zađe sunce, treba pokupiti dečije pelene i haljinice i uneti u kuću da dete ne bi od mraka dobilo bolest mračnice (musl.). Nisam mogao da utvrdim da li se i tu ne radi o verovanju u neke demone, što je vrlo verovatno.

Malu decu umiruju plašeći ih da će ih odneti prosjaci, Cigani, vuk, baba Roga i dr. Vredi da se pomene da decu zavaravaju (kat.) i tobožnjim bićem koje zovu Gledaš, osobitom vrstom personifikacije iz igre, jer »čim se okreneš (za onim što treba da izazove strah), gledaš«.

Veliki je broj životinja o kojima postoje razna verovanja. Kao i u mnogim drugim našim krajevima, najviše je toga o zmijama (»gujama«), u svim grupama, što u ovom kraju ima i izvesnog opravdanja: zmija otrovnica ima u ovom kraju u velikom broju, i srazmerno vrlo su česta stradanja od zmijskog ujeda, da zmija »zapuhne«. Ni danas se u takvoj nevolji ne obraćaju odmah za lekarsku pomoć, nego »leče« bajanjem. Inače, sem pomenu tog kazivanja kako je zmija jela sunce, postoje o zmijama verovanja kao i drugde, osobito o »kućnoj namjernici«. Vredi napomenuti ove pojedinosti: zemlja ne prima (u jesen) u sebe zmiyu koja je ujela čoveka. Ona ide u drvo (musl.) ili krepa (kat.). Ako neko u društvu počne da govori o zmiji, onda svi iz društva moraju reći ponešto o zmiji (kat.). Ne treba ubijati čalikovca (čelikovca), ili prebijača, jer on davi zmiye.

Razna su verovanja i tabui o vuku, osobito kod pravoslavnih (ne daju da se o njemu govori, osobito kad se jede i sl.), manje kod katolika. Ako se u srpskoj kući govori o vuku ili drugoj zveri, izbace iz kuće glamnju ili žišku da mu oprže trag, da ne dođe u stado. Slušao sam da muslimani imaju nekog sveca koji je za vukove i da je kod njih, navodno, bio običaj da se svaki deveti brav izdvaja nekom »zelenom svecu«.

Kao i drugde, mnoga su gatanja u vezi sa mačkom, zecom, zavijanjem psa, pevanjem kokoši, gavranom, svrakom, kukavicom (koju katolici zovu kukavica, pravoslavni pjevačica, a muslimani šućurevka), konjskom muhom, lastavicom itd. Trudna žena ne sme da jede zečje meso, jer će joj dete biti razroko (kat.).

Smatra se grehotom ubijati životinje koje ne čine štetu, a naročito lastavicu, kosa, goluba, slavuja, pticu »težačicu« (vrsta senice), krticu, lasicu; slobodno je ubijati životinje koje čine i neznatnu štetu, makar i samo od 10 para. Kod muslimana je u poštovanju pauk (zovu ga »rado«) i neće ga ubiti; toga ima delimično i kod katolika (Homolj). Zabeleženo je među muslimanima, i to je vrlo karakteristično, da se pauk poštuje stoga što je u svoju mrežu sakrio Isa pejgambera (Isusa Hrista). Nasuprot tome, kod muslimana se smatra da je sevap i s konja sjahati pa ubiti uholazu (»žuželjka«, »žuželjica«); hrišćani ne znaju ništa o tome.

U Lepenici nema magaraca, i verovatno da ih nije ni ranije bilo u znatnijem broju. Međutim, zabeleženo je da se kod katolika magarac poštuje, jer je nosio Isusa na svojim leđima. Konj je proklet, pošto je od Isusa krao slamu i jeo, pa ga Isus prokleo da jede a da nikad ne bude sit. Pošto su lepenički katolici većinom poreklom iz submediteranskih predela, gde je magarac važna tovarna životinja, verovatno je i ovo verovanje preneto odatle.

Dok hrišćani veruju da svaki čovek ima svoju zvezdu i da će živeti dok mu se zvezda ne »prolije«, muslimani veruju da on ima, pored zvezde, i svog životinjskog dvojnika, a taj je daždevnjak (»zviždenjak«, Salamander). Kad čovek umre i kad ga sahrane, njegov daždevnjak dođe i nastani se pored njega u grobu, pa mu ispija oči, uvlači rep u nos. U Tulici sam zabeležio da daždevnjaka ne valja ubiti (musl.; i katolici u Homolju kažu da ne valja ubiti daždevnjaka, kao ni guštera). U Radanovićima sam slušao da čovek čiji daždevnjak nastrada neće patiti od toga da mu daždevnjak ispija oči: on će mirno istrunuti. Dobro je da »zviždo« pogine ranije, i treba moliti boga da svačiji daždevnjak pogine na četrdeset dana ranije.

Inače i katolici i muslimani kažu: ko pusti daždevnjaka preko ruke, znaće da radi svaki posao, biće sretan. U Visočkoj nahiji sam ranije zabeležio samo ve-

rovanje, i to od muslimana i pravoslavniha, da ne valja uhvatiti niti slučajno stati na daždevnjaka: ako bi on pisnuo, čovek bi ostao gluh.³

U sve tri grupe u ovom kraju opšte je i živo verovanje da su nekada i svi živi stvorovi govorili (ali nije poznat naziv »nemušti jezik«). Jedan Srbin iz D. Kovača (koji je umro 1932) slušao je kako su razgovarali njegovi volovi.

Neke biljke takođe imaju ulogu u narodnim verovanjima i mađiji. Opšte je da se tisi pripisuje velika apotropejska moć; katolici nose na Cvetnu nedelju grančice tise da se blagoslove u crkvi pa ih posle u slučaju nevremena stavljaju u polje, unakrst, radi odbrane useva. Nema nikakvih objašnjenja što se pored džamija vide lipe. Opšte je verovanje da ne valja zaspati pod orahom. Veoma je omiljena sabljica (Iris) i vidi se oko mnogih katoličkih kuća i na grobljima, a kod muslimana služi i kao lek i kozmetičko sredstvo (mazanje kose).

»Pazikuća« (Sempervivum tectorum) se vidi na krovovima kod katolika, ali češće kod muslimana.

Radi konja i radi pčela, muslimani nisu ranije stavljali na vatru drvo od trešnje i jasike; trešnjevo drvo nije dobro upotrebiti ni za građu: može udariti grom. 26. jula 1959. poginuo je u G. Paležu jedan čovek (musliman) od groma. Bio se sklonio pod trešnju, i imao srp za pojasom. U objašnjavanju događaja isticao se ovaj komentar jedne žene: »Kud će on da sjedne pod trešnju?! Stari nisu dali trešnju ložiti ni na vatru, jer i trešnjev lug privlači grom«. Jasika je prokleta: muslimani kažu da ju je prokleo Pejgamber (tj. Muhamed), jer mu se samo jasika i đavo nisu poklonili. Stoga ona treperi, i ne valja da se njeno drvo loži.

KULTNE VODE

Ima ih u Lepenici i najbližoj okolini. Takvo je, npr., Grožnjičavo vrelo u Paretku, čiju vodu piju oni koje hvata groznica. Ispod sela Botunje, a iznad Bukovice, je Banja, koja leči kožne bolesti. Tu dolaze pacijenti, osobito mladom nedeljom i na Ivanjdan po novom kalendaru. Ranije su pacijenti bacali u tu vodu novac i parčad od odela. Glavna je takva voda u ataru sela Han-Ploče na njivi Karinjači, niže zgrade osnovne škole. Umivaju se radi zdravlja i radi lečenja kožnih oboljenja. Na tu vodu dolaze pripadnici sve tri konfesije: katolici na Ivanjdan po novome kalendaru, pravoslavni na Ivanjdan po starome kalendaru, a muslimani poglavito u treći ponedeljak po Đurđevdanu, kad idu na dovu u Višnjicu. Pacijenti bacaju u vodu metalni novac, a pored vode se ostavlja kakva krpa od odela. Ranije su tu dolazili u mnogo većem broju.

Katolici odlaze i na vrelo sv. Jakova u Deževicama kod Kreševa, osobito o prazniku Sniježne Gospe, kojoj je posvećena tamošnja crkva.

ŽIVA VATRA

Značajno je da u Lepenici ima samo bledih tragova »žive vatre«: ako detetu izbiju rane po licu, to je znak da je majka, dok ga je nosila, gledala neku vatru. Lek je: naći »ugljenica« negde u polju gde je gorela vatra, satrti ih u prah i tim posuti rane. Ta bolest se zove »živa vatra« (prav.; slično kod muslimana).

RAZNA VEROVANJA

Dovoljno je napomenuti da je i sada veoma rasprostranjeno verovanje u moć zlih očiju, da se može ureći i rećima, da zla lica mogu činima oduzeti mleko od stoke i nanositi druga zla, da je omiljena praksa »salivanje strave« radi le-

³) Mil. S. Filipović: nav. delo 145.

čenja raznih oboljenja, da se veruje da ima zakopanog blaga i da ono gori noću (fosforescencija), da »nur« (pravoslavni vele »luča«; fosforescencija) gori na grobovima u kojima su »sveta« tela (kat.), ili »dobri« (musl.), da se prolazom ispod duge može promeniti pol, da se prinose građevne žrtve (zaklani brav prilikom ulaza u novu kuću treba da spreči smrt nekog čeljadeta, jer neko mora da umre posle useljenja — kat.), da se izvode ljubavne čini, itd., itd.

Još ima žena koje se bave gatanjem, vraćanjem i bajanjem. Jednoj takvoj muslimanki u Grahovcima dolaze pacijenti i iz sela izvan Lepenice; 1959. dolazio jedan čak sa Glasinca.

III

Verska shvatanja, odnos prema narodnim verovanjima i crkvi, kao i odnosi uopšte između konfesionalnih grupa, nalaze izraza i u raznim običajima, a osobito u onima koji su vezani za pojedine dane tokom godine. I tu ima mnogo zajedničkog, i to u raznim kombinacijama. Najznačajnije je da ima običaja o praznicima koji su isti u dve ili u sve tri grupe, ali ih svaka grupa obavlja samostalno, kao što, s druge strane, ima prilika u kojima zajedno učestvuju pripadnici raznih veroispovesti, što je čest slučaj kod pravoslavnih i katolika. Muslimani imaju neke čisto muslimanske praznike (Mevlud, bajrami), i u njihovu proslavljanju hrišćani ne uzimaju učešća. Treba još napomenuti da se u Lepenici muslimani drže starog kalendaru u vršenju običaja koji se vezuju za dane iz hrišćanskog kalendara. To je otuda što muslimani u Bosni nisu prihvatili reformu kalendara, kad je ona sprovedena u katoličkoj crkvi.

Slično je i u slučaju običaja koji prate život pojedinaca od rođenja do smrti: ima ih koji su isti u svim grupama, a i takvih koji se vrše samo u pojedinim grupama.

RODOVSKA SLAVA

Opšti je običaj kod pravoslavnih Srba da imaju kućnu ili rodovsku slavu, ili službu. Nekada je ona bila veoma rasprostranjena i kod katoličkih Hrvata.

Svi pravoslavni Srbi u Lepenici drže slavu. Red i običaji o slavi su isti kao i u okolini Visokog.

Česte su slave po zavetu i domazetstvu.

Međutim, u Lepenici su još žive uspomene na nekadašnju slavu i kod katolika: »Prije smo i mi slavili, davali službe«. Negde su se držale do pre 80 godina (tj. sve do oko 1880), a negde do u početak 20. veka. Plejići u Podastinju su slavili sv. Mihovila (29. septembra), Ljevaci u Kuliješiu i Mrnjavci u Azapovićima Ivanjdan (27. decembra). Opšte je kazivanje da su sveštenici zabranama uticali da se slave kod katolika izobičaje, jer su se o slavama često dešavale tuče. Pokojni Marko Ljevak (umro 1960.) u Kuliješiu pamtio je kako su se i u njihovoj kući bili pobili gosti o slavi, oko 1908. Mesto slava uvedene su uticajem sveštenika »mise« po grobljima. Da bi bilo manje prilike za tuču, te mise se drže radnim danima. Toga dana svaka kuća iz rejona tog groblja »poteže« za svoju sofriu prijatelje i kumove.

Dok su katolici držali slave, išli su im uzajamno u posete pravoslavni. Kad su oni prestali da slave, oni su i dalje išli pravoslavlima na slave, a ovi njima uzvraćali posete o Božiću. Tako je bilo do kraja drugog svetskog rata, kada je to napušteno.

Katolici o Božiću spremaju hleb »krsnicu«, našaran, koji čuvaju na stolu do Malog božića. Dešava se da žene koje nisu vešte šaranju traže od pravoslavnih susetki da im one našaraju taj hleb (kod pravoslavnih se za slavu sprema »krsnica«).

DERNEK

Od višestrukog značaja u životu stanovništva Lepenice su svečani skupovi o praznicima ili u ugovorene dane pa uobičajene. Ima takvih skupova u sve tri grupe. Na muslimanske derneke i teferiče dolaze samo muslimani, dok na derneke katolika dolaze i pravoslavni, i obratno.

Najveći dernek ili teferič bude kod »lepeničke« katoličke crkve sv. Ane na Ban-brdu (u stvari na Homoljskoj čupriji), 27. jula, odnosno u prvu nedelju posle tog praznika, ako padne u radni dan. Na narednu nedelju se u takvom slučaju pomera dernek i u drugim mestima. Dolaženje počinje već uoči tog dana. Ti koji dođu ranije a nemaju gde da spavaju provedu noć u pesmi i igri. Razilaženje počinje oko 3 sata po podne: prvi kreću oni koji su iz veće daljine. Poslednje grupe odlaze oko 9 sati navečer.

Na taj dernek u Lepenici dolaze u masi katolici iz čitave Lepenice, kao i iz susednih krajeva: od Kreševa, Fojnice, iz Sarajevskog polja, iz sela niže Kiseljaka, pa se mogu videti posetioci i od Sutjeske. Bude i pravoslavnih iz lepeničkih sela, iz Sarajevskog polja, te od Tarčina i Hadžića.

Među posetiocima bude takvih koji dolaze da se zavetuju ili da izvrše zavet. To su obično ženske. Ali, najviše se dolazi radi provoda, a glavni je provod posle svečane službe u crkvi.

Koji imaju prijatelja i srodnika u blizini crkve odlaze njima u posetu i kod njih odsedaju. Prijatelji se sastaju i čašćavaju u gostionicama. Mnogi se smeste gde u hladu, osobito pored reke u senci drveta i grmlja: članovi jedne porodice dozovu i skupe prijatelje i srodnike koje su tu susreli pa ih čašćavaju jelom i pićem, koje su doneli.

Na više mesta igra kolo, i svuda se vide ljubavni parovi u šetnji i sedenju (fot. 3—5).

Veliki dernek bude o prazniku sv. Ilije, kome je posvećena crkva na Kiseljaku.

Kao što na derneke u Lepenici dolaze mnogi iz sela izvan Lepenice, tako i lepenički katolici odlaze na derneke u susedne krajeve, a osobito na Stup u Sarajevskom polju (15. avgusta) i u Deževica kod Kreševa (u drugu nedelju posle sv. Ane), pa na Gromiljak niže Kiseljaka na Ime Marijino (12. septembra). 1960. na taj dernek ili teferič, koji je bio 18. septembra, išli su u masi i iz Lepenice: peške, zaprežnim kolima, fijakerima, biciklima, autobusima. Radi zaveta ide se čak u Olovo (15. avgusta) i u Jajce (24. juni).

Derneci su prilika ne samo za ljubavne sastanke omladine nego i »tuđih muževa i tuđih žena«.

Manji svečani skup bude na Homoljskoj Čupriji i na dan sv. Josipa. To je teferič.

Pravoslavni imaju tek iz novijeg vremena veliki sabor kod crkve na Kiseljaku (sagrađena između dva rata) na Ilindan po starom kalendaru. Dolaze na taj sabor pravoslavni iz lepeničkih i visočkih sela, a bude i katolika iz bliže okoline. Pravoslavni odlaze na takve sabore u Kazinoj Bari kod Pazarića, pa u Sarajevsko polje, a koji se zavetuju idu čak i u Čajniče i pod Ostrog.

Pored tih velikih narodnih sabora, pojedina sela imaju svoje svečane skupove, na koje dolaze, ali u malom broju, i posetioci iz susednih sela. To su mise po grobljima kod katolika, a molitve kod pravoslavnih.

Kod katolika svako selo koje ima svoje groblje drži u mesecu maju, u dan po dogovoru, misu za blagoslov polja. U jesen, opet u dan po dogovoru, bude misa za mrtve. Posle mise ide se u kuće za sofru, za koju se pozivaju prijatelji i rođaci iz drugih sela, pa i nepoznata lica, novi poznanici. To su u žine. Bude da se postavi redom nekoliko sofru. Posle toga opet igranje do u noć. Izgleda da te mise nisu odavno i da su uvedene tek početkom ovoga veka te zamenile kućne slave. Ranije su držane nedeljom, a sada (u Podastinju od 1959) uticajem sveštenika radnim danom: da se ne bi nedeljom izostajalo od crkve.

Tako su i kod pravoslavnih molitve na grobljima uvedene stvarno tek posle prvog svetskog rata. Dani tih molitava su već ustaljeni: u Draževićima u nedelju po Petrovdanu, u Azapovićima u nedelju po Spasovdanu, u Mokrinama u prvu nedelju po Ilindanu. Ako ne dođe sveštenik, molitvu će obaviti neki stariji čovek. Molitva se održi na groblju, pa se postave sofore. Postavljaju ih samo one kuće čija se čeljad sahranjuje na tom groblju. Na soframa bude raznih jela. Najpre sedaju za sofru stariji, a posle njih mlađi Omladina pre molitve sedi i razgovara, a posle molitve se veseli i igra, ali izvan groblja (fot. 6).

Na molitvu kod Srba dolaze Hrvati, a na mise kod Hrvata idu Srbi, osobito momci i devojke.

Muslimani nemaju u samoj Lepenici velikih derneka ili teferiča, sem na Kiseljaku, ali se u masi ide kako na taj dernek na Kiseljaku tako i na derneke u bližoj okolini. Najčuveniji je dernek na Aliđun u Arnautovićima niže Visokog (1957. premešten na Buke na reci Fojnici iznad Visokog). Na to mesto ide se i u prvi i drugi petak po Aliđunu. U treći petak je velik dernek ili teferič kod Hadži Bešlijiine ćuprije (selo Gromiljak) preko Fojnice iznad Kiseljaka, a u četvrti petak se ide u Klokote na putu Kiseljak—Busovača, i to je poslednji dernek u sezoni. Bio sam na »treći petak« 1958. kod Bešlijiine ćuprije. Autobusi su dovozili svet od Kiseljaka i vraćali ga. Masa je došla peške i kolima. Tu dolazi svet iz doline Mlave, Fojnice i Lepenice, pa od Visokog i Sarajeva. Ali, taj teferič nema ničega verskog: to je provod za stare i mlade. Obrazuju se porodične i prijateljske grupice, a na nekoliko mesta igra kolo. Ne postoji nikakva organizacija koja bi pripremala i rukovodila tim teferičom (fot. 7 i 8).

Na Aliđun se ide, osobito iz Gornje Lepenice, i na teferič u Tarčin. Na Aliđun (2. VIII) 1957. toliko je sveta otišlo u Tarčin da u džamiji u Bukovici — bio je petak — nije držana molitva, a u džamiji u Solakovićima bilo samo nekoliko vernih.

I muslimani imaju nešto slično seoskim molitvama. To je dova (molitva). Najpoznatija je dova koja bude u sedmi ponedeljak po »Starom Jurjevu« u Višnjici. Ranije su išle samo žene, pa i sada samo žene »uče dovu« kod turbeta, ali dolaze i muškarci sada, a omladina se tog dana provodi na obližnjem Gromiljaku.

I muslimani odlaze radi zaveta i iz zaveta (zijaret) u druga kulturna mesta u okolinu Visokog, a ranije se mnogo išlo u Ajvatovicu.

U novije vreme nastali su neki skupovi po ugledanju na opisane svečane skupove koji nemaju veze sa verom i crkvom. Ali kako su oni nastali po ugledanju na opisane svečane skupove, pomenuću i njih na ovom mestu.

Prvi i najstariji takav skup je Arifov petak u Bukovici. Iako prvobitno muslimanski, taj skup, odnosno teferič, posećuju i hrišćani, osobito ako će biti kakve trke. A evo kako je nastao taj teferič. Bio u Bukovici imućan čovek Arif Šišković. Držao kafanu i trgovinu. 1903. sagradio novu kuću i priredio trku i »nišan« (utakmicu u gađanju). Krajem te godine umre mu žena, i on se 1904. oženi ponova. Tada je priredio svadbu (»pier«) sa konjskom i pešačkom trkom. Iz svojih trgovačkih računa priredio takvo veselje i druge i treće godine, i tako postao Arifov petak, petak između Đurđevdana po starom i novom kalendaru, pa se to održava i danas. Slična tome je bila i Vojnovića trka, koju je u periodu između dva rata bio zaveo pok. Danilo Vojnović u Zabrdju na dan 15. septembra, a posle narod i sam dolazio nekoliko godina.

Posle oslobođenja uvode se novi svečani skupovi: ispraćaj regruta, praznovanje — 15. avgusta — uspomene na ispraćaj crnogorskih brigada, svečanost u nedelju posle 13. juna na Partizanskom groblju na Kobiljači i 27. juli, dan ustanka. Ispraćaj regruta je najpre svečanost za samu kuću: kod kuće se čašćavaju jelom i pićem lica koja dođu da požele sretan put regrutu. Pozovu se i svirači, kojima se plati 5.000 do 6.000 dinara. Jedno domaćinstvo u Azapovićima nabavilo je 1960. za tu priliku namirnica za 50.000 dinara, ne računajući šta je potrošeno od namirnica iz kuće. Samog regruta posetioći darivaju novcem (po 500—1.000 dinara), tako da neki dobije i do 25.000 dinara. Mnogi odlaze od kuće do zbornog mesta fijakerom, uz pratnju najbližih svojih.

PRAZNICI

OPŠTE NAPOMENE

Zvanični islam se od zvaničnog hrišćanstva razlikuje, pored ostaloga, i po tome što ima malo crkvenih praznika, pa se i ti proslavljaju bez nekog osobitog rituala, osobito u Lepenici. O bajramima se ljudi bolje obuku, vesele se, ne rade. Malo ko da o Kurban-bajramu kolje kurban. Tako isto malo ko da obavi mevlud kod kuće. O Mevludu 1960. (18. septembra) mnogi su iz Lepenice išli u Rakovicu, gdje je u džamiji bilo »učenje« mevluda, a posle se omladina veselila i igrala kolo. Izgleda da se dobro održava post u mesecu ramazanu. Bio je običaj da se za Mubarek-veče (27. veče ramazana) kupuju šarene sveće, 15—20 komada, koje su deca palila po sobi. U Tulici, a verovatno i drugde, to više niko ne radi.

Običaj je da se ženske kniju uoči ramazana i uoči »mubareć« (sretnih, prazničkih) večeri, jer je to »sevap«.

Ali, iako nemaju naročitih običaja o svojim retkim praznicima, i muslimani praznuju na neki način i vrše razne običaje o hrišćanskim praznicima, kojih ima u obilju u toku godine. Iako pravoslavno stanovništvo u Lepenici predstavlja najmlađu grupu i iz vremena u kome više nije bilo mogućnosti za uticanje na muslimane da primaju običaje o hrišćanskim praznicima, muslimani se drže više praznika pravoslavne crkve i upravljaju se po starom kalendaru.

Katoličko sveštenstvo se borilo s uspehom protiv praznovanja mnogih dana u godini, a u najnovije vreme rad u industrij i po službama doveo je do toga da se u svim grupama napuštaju ili pojednostavljaju praznički običaji i verovanja koja su s njima u vezi; ukoliko se drže, to je zasluga žena.

Pravoslavni ne rade u veliki broj praznika u koje ni crkva ne zabranjuje rad, npr. na Todorovu subotu (prva u uskršnjem postu), Mladence (9. III po st. kal.), Istočni petak (prvi po Uskrsu), Pantelijevdan (27. VII), Makivije (1. VIII), Ognjenu Mariju, Prokopijevdan (praznuju i neki muslimani), Sabor Arhangela Gavriila (Gavrilovdan, volujski svetac), Vjetrenog Stevana, Proroka Danila, Vratolomijevdan (ne penju se ni na šta). Bio je opšti strah, i toga ima još kod žena, da će snaći neka nevolja onoga ko radi uopšte neki posao u određene dane, tj. ko se ogreši o tabu rada. Mnoga su pričanja o stradanju onih koji su radili u te dane.

Ne ulazeći u usporedna razmatranja ni u analize o dalekom poreklu pojedinih prazničkih običaja i verovanja, izneću, ovom prilikom, samo neke karakteristične pojave za Lepenicu.

Među Srbima ima skorašnjih doseljenika iz Hercegovine. Oni su poprimili nošnju koju su zatekli i već se po spoljašnosti ne razlikuju od starijeg sloja Srba, ali ne praznuju toliko kao taj stariji srpski sloj, mada je i taj znatnim delom iz Hercegovine.

BOŽIĆNI CIKLUS

Na Badnje veče pravoslavni puštaju iz štale stoku tako da prolazi između dve zapaljene sveće (radi odbrane od zmijskog ujeda), stavljene na dve strane vrata, i dva grebena, tako isto postavljena, i preko ćuskije postavljene uz prag.

Bio je običaj, i kod katolika i kod pravoslavnih, da se za Božić donosi i loži badnjak. Pravoslavni rade to i sada o svom Božiću, a uz to uvođe u kuću i životinjskog polaznika (vola), koji je važniji nego čovečiji, steru slamu po kući, spremaju česnicu, itd. Polaznik se unapred određuje.

Kod katolika je badnjak (hrastov, donošen pre sunca) izobičajen, a u godinama između dva svetska rata, pod uticajem iz grada, uveden k r i z b a m (nem. Chistbaum), božićna jelka.

Foto: M. S. Filipović, 1957.

Sl. 5.

Dernek o sv. Ani na Homoljskoj Čupriji. Izdvojeni ljubavni parovi

Foto: M. Mišković, 1957.

Sl. 6.

Kolo posle ručka na groblju u Markinama

Foto: M. S. Filipović, 1958.

Sl. 7.

Sa derneka na »Treći petak« na Gromiljaku, 1958. g.

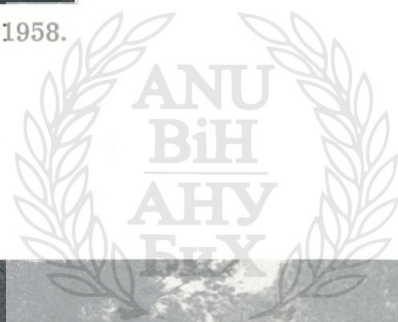

Foto: M. S. Filipović, 1958.

Sl. 8.

Sa derneka na »Treći petak« na Gromiljaku, 1958. g.

Kod katolika polaznik bude ko slučajno prvi dođe u kuću; ne posipaju ga žitom kao pravoslavni. Tako isto nema ni steranja slame.

Pravoslavni spremaju za Božić »česnicu«, u koju stave: metalni novac, nov klin za potkivanje konja, iverku od diježve (u koju se muze mleko), iverku od jarma i malo vune. Česnicu lomi domaćin i deli svakome po komad. Ako njemu dođe komad s novcem, kuća će biti puna novaca; ako muškarcu padne neka od tih stvarčica, te godine rodiće se muško dete i stoka davati muški priplod.

Kad idu o Božiću na misu ponoćku, ili noćnicu, katolici idu s upaljenim zubljamama, načinjenim od trešnjeva ili brezova drveta. Stavljaju u kakav sud ječma pa se u ječam usade tri sveće, koje se pale o ručku i večeri. Posle praznika taj ječam se saspe u kesu i čuva do prolećne setve, kad se pomeša sa ječmom za seme i poseje. Za Božić se sprema kod katolika hleb »krsnica«, koji se našara pticama, zmijama i dr. od testa. O ručku i večeri na krsnicu se stavi sud s ječmom, a u njega tri ili onoliko sveća koliko je prisutnih. Pošto se ruča ili večera, svako nakvasi rakijom komadić običnog hleba pa njim gasi svoju sveću. (Čija sveća najduže izdrži posle stavljanja hleba na nju, taj će najduže da živi, a ti komadi hleba daju se posle stoci).

Običaj je da na Božić deca pune eksplozivom male »topove« od gvožđa i pucaju iz tih »topova«, koje izrađuju kovači u Ljetoviku, ili limene kutije od konzervi sa poklopcem pune karbidom.

Kod muslimana (podatak iz Gomionice niže Kiseljaka) uvode na »Stari božić« u kuću ovce i sole ih kraj ognjišta. Ranije je bio običaj da na nekoliko dana pre Božića zadevaju nož u vrata s unutrašnje strane (Oglavak).

Na Mali božić kod katolika se obnavlja obred sa svećama na krsnici. Posle će krsnicu pojesti ili dati stoci. A pravoslavni na Mali božić izvode na gumnu mađijski vršaj po prostrtoj božićnoj slami. Na stožeru je pogača, koja se posle izlomi i podeli deci koja su trčala po slami.

B o g o j a v l j e n j e kod pravoslavnih je V o d o k r š ć e kod katolika. Katolici nose u crkvu da »se blagoslove« so, voda i sveće. Sveće će se upotrebiti u slučaju da ko umre i na idući Božić; voda će se upotrebiti za škropljenje radi odbrane od čini u mrak, a so za posipanje teladi i jagnjadi kad dođu na svet, takođe radi mađijske zaštite (i da krava bolje liže tele).

K a l e n d o r a ili K a l a n d o r a je samo katolički praznik. Ko nije nosio u crkvu na blagoslov sveće, so i vodu na Vodokršće, mosi ih tada.

USKRŠNJI CIKLUS

Kod Srba u Lepenici, kao i u susednim krajevima, samo su jedne opšte Zadušnice u toku godine, i to na sedam dana pred uskršnje poklade.

Uskršnje poklade su prilika za izvođenje zabava pod maskama: to su č o r j a c i. To je opšti običaj kod katolika u Lepenici. Maskiraju se muškarci, ali i ženske (i to uz pratnju kog muškarca) i predstavljaju starca i babu, nekada uz njih i mladu, ili medveda, vuka i dr. Prave i sami maske, a nose i kupovne. Nose šipove bodljike i volovske repove.

Na Homoljskoj Čupriji se skupi po više grupa i igraju kolo. Čorjaci počinju da idu na sedam dana pre poklada, ali je glavno idenje u pokladni ponedeljak, a najviše u utorak, kad je i »završnica«. Čorjaci idu od kuće do kuće, igraju kolo u kući, a domaćin ih časti pitom i jajima. Čorjaci iz jednog sela idu i u druga sela. 1952. susreli su se u Brnjacima čorjaci iz Borne i Azapovića. Pošto su se prepoznali, potukli su se zbog nekih ranijih razmirica.

U Gojakovcu je bilo i kod Srba, delimično i danas, da idu »čorjaci« na poklade (M. Medović); u Donjim Kovačima, Azapovićima i Draževićima nema toga.

Kod katolika je bilo da u isto pokladno vreme idu i povorke »vukova«: i po dvadeset muškaraca koji se uhvate jedan drugom za kaput. Prvi i zadnji je »vučica« i nosi kravlji rep. Na kraju su »vučad«, deca. Idu od kuće do kuće i skupljaju priloge u namirnicama, pa od toga prirede gozbu u poslednjoj kući. U nekim selima »vukovi« su već izobičajeni.

Kod muslimana ima takođe »vukova«, ali to bude o svadbi. Ti »vukovi« zavijaju i tobože hoće da otmu mladu.

Na praznik sv. Josipa (19. marta), kao i na Blagovijest (25. marta) i na sv. Luciju (13. decembra), običaj je kod katolika da se izvodi tetovisanje, ali se to sada retko čini.

Uskršnji post katolici obično zovu korizma (lat. quadragesima), ali ga zovu, kao i pravoslavni, i časni post.

Na Cvjetnu nedilju (kat.) ili Cvjetnu nedjelju (prav.) kod obojih ukrašavaju se kuće cvećem, ljudi se umivaju vodom u kojoj je cveće i kite se čeljad cvećem. U njive zadevaju jelove grančice osvećene tog dana u crkvi. Mesto cveća, starije pravoslavne žene zadevaju za uho koprivu, jer starima ne priliči cveće (M. Medović).

Kod katolika je običaj da se na Veliki četvrtak jedu koprive, jer da je to jeo i Isus na zadnjoj večeri. Kod pravoslavni su na Veliki četvrtak skupljani prilozima za težačku sveću u crkvi u Kazinoj Bari; priloge su davali i katolici.

Subota uoči Uskrsa zove se kod katolika Bijela subota. Tog dana nose se u crkvu jaja, sira, masla, hleba — nešto na dar svešteniku, a nešto da se osveti pa da se time omrse za Uskrs.

Za Uskrs se spremaju obojena i šarana jaja. Pravoslavni ih boje u mrko ako je kuća u žalosti. (Na Markovdan boje jaja koja će nositi na grobove.) Muslimani se mnogo raduju kad im prijatelji (prav.) o Uskrsu pošalju crvenih jaja; oni im uzvraćaju mesom na Bajram.

Opšte je verovanje da uoči Blagovijesti (neki — poglavito muslimani — vele: u »dvanaest blagovijesti«, tj. u sve dane između Blagovijesti po starom i novom kalendaru) gori blago u zemlji. Jedan u Ljetoviku i 1960. očekivao da vidi gde gori blago. Pravoslavni pale ispred kuća vatre na Blagovijesti pre sunca.

LETNJI PRAZNICI

Ne samo da hrišćani vrše razne običaje i mađijske radnje na Đurđevdan ili Jurjevdan nego to rade i muslimani, a osobito se izvode ljubavne mađije s omahom. U dane oko Đurđevdana, osobito uoči Đurđevdana, deca savijaju trube od vrbove kore, sviraju u njih, i maje im daju kajmak. To je običaj svih verskih grupa.

I kod katolika i kod pravoslavni je običaj da se na Spasovdan čobani polivaju mlekom a maje im spremaju pite sirnjače. Kod Srba se uoči Spasovdana pale lile od trešnjeve kore, a žene na taj dan vežu oko ruke crvenu pređu. Nesagorena lila se čuva da posluži za lečenje krasta.

Katolici na Brašančevu posvećuju grančice jelike, koje zadevaju u njive sa pšenicom da bude bolji rod; pravoslavni to rade na Spasovdan.

Pravoslavni praznuju Vidovdan. Mladići i devojke gataju ko će im biti suđeni ili suđena po »vidovoj travi«: uoči Vidovdana je među pod glavu da sanjaju.

Običaj je kod katolika da u sumrak uoči Ivanjdana pale »svjetnjakove« ili »cvijetnjake«, visoke vatre od granja složenog uz pobodenu trklju. Takmiče se u kom će selu biti veća vatra. Deca preskaču preko pregorele vatre, a ujutru gaze bosim nogama po tom pepelu pa idu da se okupaju, operu noge, i to pre sunca. Okupa se i stoka. Kod pravoslavni tog dana (»Mali Jovan«) vežu deci oko ruke »crvenilo« (pređu), koje skidaju na Petrovdan i bacaju na dren.

Uoči Petrovdana kod pravoslavnih deca pale lilu« (trešnjeva kora stavljena u račve jedne motke) i njom tobože potpaljuju žene, koje se otkupljuju kajmakom, pitom i dr.

Ilindan (Aliđun kod muslimana) je velik narodni praznik, i tada su veliki sabori kod svih konfesionalnih grupa. Ko ima (kod pravoslavnih), na Ilindan kolje jagnje i poziva i rodbinu iz drugih sela.

Dok katolici ne znaju za »kresove«, kod pravoslavnih i kod muslimana su tri dana pre i tri dana posle Ilindana (Aliđuna) »kresovi«: tih dana se ne pere rublje, jer se ne bi održalo. Pored toga, smatraju da utorkom i petkom između Jurjeva i Aliđuna ne valja prati rublje, osobito — ne lupati ga prakljačom da ne bi bilo krupe.

Ranije se kod pravoslavnih nije radilo na dan sv. Sisoja. Mnoge žene se njemu zavetuju, pa poste sedam dana pre praznika.

Kod pravoslavnih u Međudnevniceni žene snuju za tkanje niti muškarci pletu gužve i plotove — sve zbog vukova.

Na praznik sv. Jovana Usjeka: ne počinje se ništa u toku godine u sedmični dan u koji je pao taj praznik (prav.).

JESENJI I ZIMSKI PRAZNICI

Na Miholjdani bi iz svake kuće (kat.) neko trebalo da ode na misu. Tog dana bude misa na groblju za mrtve. Ko hoće pozove koga na ručak ili užinu, i to kod kuće: ranije je to bila užina, sada ručak. Negde u selu biće pevanje i igranje.

Svi sveti su kod katolika rok kada se isplaćuju najamnici, plaćaju dugovi i sl. Takav rok je za ostale Mitrovdan; muslimani taj dan zovu Kasum.

Ponegde, verovatno i pod uticajem iz grada, i u Lepenici se kod katolika na sv. Nikolu maskiraju dečaci kao »krampus« (đavo), anđeo i sv. Nikola (kao biskup) i idu od kuće do kuće pa skupljaju darove.

Na sv. Luciju (kat.) žene ne rade nikakav posao »rukama«.

IV

Dok je u pogledu ustanova društvenog života (braka, porodice, zadruga, roda) mnogo zajedničkog između tri grupe stanovništva u Lepenici, što je uopšte veoma karakteristično, drukčije je u pogledu običaja koji se vezuju uz te ustanove i prate ih. Iako su na ovom polju divergentni uticaji bili vrlo jaki, ipak ima zajedničkih crta i u običajima.

TRUDNOĆA I POROĐAJ

Kao i drugde, oko trudnoće i porođaja ima i u Lepenici bezbroj tabua, kojih mora da se drži trudna žena i porodilja, i mađijskih radnja kojima je cilj da se olakša nošenje, da porođaj bude brz i lak, da dete bude živo, zdravo i napredno: npr., da trudna žena ne sme da jede vuko jedinu, gleda u vatru, jede zečije meso, sluša kad se kolje krme; da porodilja mora do četrdeset dana naročito paziti da joj što ne nahudi itd., itd.

Ovom prilikom izneću samo neke tabue, mađijske radnje i običaje, koji, iako, verovatno, nisu ograničeni samo na Lepenicu, ipak nisu ni opšti; s druge strane, videće se i neke razlike između pojedinih verskih grupa u Lepenici.

Ranije su se žene stidele da kažu da će roditi, pa su sve do pred porođaj išle u šumu po drva, u mlin i dr., te se dešavalo da se tamo i porode. Danas se to

više ne smatra sramotom, i čitavo selo zna kada će neka žena da rodi. Sem toga, već mnoge žene odlaze u porodilišta u Kreševu i na Kiseljaku da se tamo porode. S tim u vezi je gubljenje i uproštavanje raznih običaja i verovanja prilikom porođaja.

Kod lepeničkih Srba, kao u još nekim drugim krajevima (napr. u Janju), smatralo se ranije sramotom da nevesta rodi već u prvoj godini braka.

U Lepenici se susreće kuvada, koju ću nazvati uslovnom kuvadom: ako se žena teško porađa, dobije jake bolove, treba da tri puta prekorači preko muža, i bol će preći pola na njega. Tako i muža boli dok žena ne rodi (M. M., Homoljska Čuprija, kat.).

Kad se rodi dete, običaj je, kod katolika, da ga zadoji neka druga žena koja ima malo dete. U stara doba ta deca su se smatrala kao pobratimi. U Bulkovici se muslimani Omići i Bašići smatraju kao rod, jer je majka jednog Omića dojila jednog Bašića.

Pošto se novorođenom detetu veže pupak, onaj deo što se osuši i otpadne prišće mu se na odeću: veruju da se tada detetu otvori perda (pregrada, zavesa) na očima, pa može bolje da uči (kat.).

Dok se kod pravoslavnih smatra nesrećom ako se rođe blizanci, kod muslimana se rođenje blizanaca smatra velikom srećom i napretkom, pa se priređuje veliko veselje. Ako se rođe dva muškarca, daće im ime dvojice braće svetaca (Hasan i Husejin).

Žene iz susedstva posećuju porodilju. Te prve posete su »oblazak«. Tek posle 1—2 meseca zakaže se dolazak kada na »babinke« (musl. i kat.) odlaze žene iz roda, kod hrišćana prvenstveno kum i kuma, i donose darove detetu. Ranije su na babinke dolazile samo žene, sada već i muškarci.

Kod pravoslavnih, kad s novoređenim detetom pođe prvi put nekome u goste, majka ponese sa sobom novaca i hleba: kad dođe do prvog potoka, baca novac u vodu i malo hleba ribama u vodi za napredak kuće.

Kod muslimana je običaj: kad neka majka izlazi prvi put sa detetom u selo i dođe u neku kuću, to se dete dariva jajima. Sama majka reći će prilikom dolaska: »Evo mene, drugo, u pološke«. Ceo običaj se zove pološke; »položak« je, inače, jaje koje se ne diže iz pologa. Muškom detetu se daju dva, a ženskom jedno jaje. Običaj je imao interkonfesionalni značaj: vršen je ako je muslimanka sa detetom došla u hrišćansku kuću i obratno. Kod katolika je običaj već napušten.

Kod svih hrišćana je veoma u običaju da se deci daju imena umrlih predaka, da se jednom muškom detetu dadne ime po dedu, a jednom ženskom po babi. Očevo ime retko se daje i kod katolika (mada češće nego kod drugih), ali ima i kod muslimana i kod pravoslavnih da se dadne očevo ime. To se čini naročito ako u nekog umiru deca, pa da se umiranje zaustavi.

Kod muslimana i pravoslavnih dešava se ako je dete bolesno da mu promene (»predinu«, »predjenu«) ime da bi se održalo na životu. Kod muslimana je bilo promene i da ne budu dva ista imena u kući.

Kod katolika može se detetu promeniti ime prilikom krizme (po obredu); tim drugim imenom zvaće ga drugovi, ali mu ono prvo ostaje zvanično.

Ako umre dete i majka docnije rodi drugo, tom detetu ne valja dati ime umrlog deteta, jer će i ono umreti (kat.).

Ako je dete bolešljivo, da bi se održalo na životu, obavlja se svečani obred šišanja kose. Kum tom prilikom biće lice koje prvo naiđe na dete, koje je neko iz kuće izneo na put, na raskršće. Poneo je sa detetom i makaze i češalj, kao i maramu za dar kumu. Docnije će kum, u jedan dan po dogovoru, doći u posetu i doneti darove kumčetu i svim ukućanima. To je šišano kumstvo, i ono može da postoji između pripadnika raznih konfesija (v. str. 338).

Ako nekoj ženi umre dete, neće više jesti jagoda, jer bi detetu bilo loše na onom svetu.

Pošto dete odraste i bude mu nekoliko godina, kod katolika se tada vrši crkveni obred »potvrde« (krizma). I za taj obred dete mora imati kuma, ako je muško, odnosno kumu, ako je žensko. Ti kumovi mogu da budu lica koja su kumovala prilikom krštenja, ali ne moraju da budu, i obično nisu. Kum posle obreda počasti kumče (priredi ručak i sl.) i dadne mu neki dar. Krizmeni kumovi se poštuju, ali ne kao kršteni.

ŽENIDBA I UDADBA

Ženidba i udadba su i u Lepenici praćene mnogim običajima i mađijskim radnjama, kao i u drugim krajevima. Ti su običaji i mađijske radnje u suštini svuda istog smisla: društveno priznanje jednog akta, osnivanja porodice, koji ima i društveni značaj, i staranje da se osiguraju mađijom ili uz pomoć drugih sila sloga, sreća i zdravlje u braku i broj an i zdrav porod. Ne ulazeći u takve pojedivosti, ograničiću se na to da pokažem glavne karakteristike sklapanja braka i da ukažem na neke sličnosti, kao i na razlike između tri grupe u Lepenici.

Momkovanje i devovanje — izbor bračnog druga. — Ranije su roditelji, odnosno domaćini, odlučivali o ženidbi, odnosno o udaji svojih sinova i kćeri, pa je tako unekoliko i danas. Dok su stariji odlučivali o ženidbi i udaji, kod katolika se mnogo gledalo na imovno stanje kuće iz koje se uzimala snaha ili u koju se daje kćerka. Ali je omladina i ranije mogla da vodi ljubav s kim hoće, i mladići i devojke su se obilat o koristili tim pravom i običajem, pa to čine i danas. U tom pogledu ima znatnijih razlika između muslimana i hrišćana.

Omladina se upoznaje na opštim teferičima, kao i na manjim skupovima, kao što su, npr., »komači« (komušanje kukuruza). Mladić će na takvom skupu na neki način staviti do znanja devojci da mu se sviđa, npr. baciće na nju klip kukuruza kad su u »komačima« (musl.). Hrišćanski mladići i devojke upoznaju se obično uz kolo, a za to ima česte prilike, gotovo svake nedelje. Uopšte kod svih, mladić koji želi da se upozna s nekom devojkom traži posrednika, i to je obično neki srodnik te devojke. Upoznaće se i bez posrednika uz kolo, posle dužeg mladićevog dobacivanja devojci da je lepa, da mu se dopada i sl. Posle će se njih dvoje sastajati i zabavljati i o »sijelima« po kućama.

Odranije je kod katolika bila u običaju »smjena«, koja je posle 1945. ušla u običaj i kod pravoslavnih. Razgovaraju momak i devojka. Naiđe drugi momak, predstavi se prvom i pita: »Važi li smjena?« Ako prvi pristane, ustaje i ustupa svoje mesto tom drugom. Ako ne bi ustupio, onda bi se trebalo tući. Ranije, momak koji je prišao devojci nije puštao drugoga.

Kad ima »stranska cura« u kući, momci i sami dolaze na sijelo, a bude da i domaći zovu ženskadiju iz sela; momci dolaze i nezvani. Kad cure negde zapevaju posle večere, momci tamo idu (kat.).

Značajno je da u ovom kraju inicijativa za poznanstvo često dolazi od samih devojaka, da se one nude momcima da ašikuju. Katoličke devojke to rade pomoću posrednika.

Kod muslimana običaj je da po više momaka dođe devojci pod prozor. Izazovu je i pitaju s kim hoće da razgovara. Pošto ona kaže s kim hoće, ostali odlaze.

Devojke kod pravoslavnih i muslimana imaju još jednu naročitu priliku za upoznavanje s mladićima. To je jesen, kada odu u stojbinu u jaku, tetki i sl. u drugo selo. Bira se da se ide baš tamo gde ima više momaka i više prilike za ašikovanje. Devojčini domaćini je onda za to vreme vode na svadbe, sijela i sl. Dešava se tako da se devojka i uda. Ima to ga i kod muslimana, pa i da devojka ode u drugu kuću da pomogne u radu i da se provodi sa devojka. Ranije je i kod katolika bilo veoma u običaju da devojke idu u »stojbinu« na 7—15 dana.

Kad momak počne da razgovara s nekom devojkom, roditelji skreću pažnju i brane ako nalaze da mu je devojka ma i dalek rod. Pa i sami momci i devojke, kad se upoznaju, raspituju se o tome da slučajno nisu u srodstvu.

U Lepenici, a tako je, verovatno, u čitavoj srednjoj Bosni, običaj je da mladić »ašikuje« istovremeno sa više devojaka, a tako isto i devojka sa više momaka: što ih je više — može da ih bude i petnaest — to je bolje, to je veći »nâm« (ponos) toga mladića, odnosno devojke. Ipak, jedan momak ili jedna devojka su glavni (to su »jauklije«). Tako je dok se devojka ne »isprosi«, veri; otada to prestaje.

Ašikuje se u okviru sopstvene verske ili nacionalne grupe. Slušao sam kako su negda davno s jednom katoličkom devojkom u Paretku ašikovali katolik Antika Dujmović i musliman Brđanin. Jedne noći susreli se njih dvojica na ašikovanju, pa se potukli i Antika oborio Brđanina i oteo mu nož. Seli i pobratimili se.

Sramota je da se devojka šeta po selu sa mladićem s kojim se zabavlja; on može samo da je doprati od kola do kuće.

Može se pomenuti da na teferičima devojke ne počinju kolo prve, ali ga počinju na sijelima. Ako bi koji mladić (kat.) platio sviračima da devojka povede kolo, drugi bi mladići protestovali, jer im je poniženje da devojka vodi kolo.

Mladići i devojke kad se zabavljaju služe se i u ljubavnim razgovorima obilato pornografskim rečnikom. To je opšta pojava, i u tom nema zazora. Uz kolo na Homoljskoj Čupriji i drugim mestima mogu se videti i starije žene, koje su tu da vode nadzor nad svojim devojka. I pored takve pažnje, i pored velike strogosti katoličke crkve, ipak ima i fizičke ljubavi. (Do posledica ne dolazi, jer se kao kontracepciono sredstvo upotrebljavaju prezervativi). Pošto se devojka uda, dešava se često da produžava da održava seksualne odnose sa svojim bivšim ljubavnicima.

Prosidba i svadba. — Sada se brak sklapa obično po sporazumu kandidata, dok su ranije glavnu reč vodili roditelji, odnosno domaćini. Često se dešava da momak jednostavno povede devojku, po sporazumu s njom, od »kola, tj. sa svečanog skupa. Biva da momak odvede devojku noću. Međutim, javno mnjenje to osuđuje: ženiti se treba kako je red i treba sprovesti kakvu-takvu svadbu. A red je devojka da traži odobrenje od roditelja da se uda za onoga koga je, inače, ona sama izabrala. Tako bi trebalo da bude, ali često nije tako.

Značajno je da u ovom kraju prilikom sklapanja braka, kao i prilikom sklapanja poznanstva, devojke imaju znatnu slobodu. Pa i kod muslimana. Za dokaz da ga neće prevariti, devojka momku kom se obećala šalje neko »obilježje«, i to neku vredniju stvar, koja se ne može lako prežaliti, obično nakit ženski. Ako devojka sumnja u mladića da će je prevariti, onda traži od njega i on daje svoje obeležje. Kad momak obavesti svoje roditelje o svom izboru, domaćin neće da ide da »prosi« devojku dok mu momak ne pokaže takvo obeležje. Ako prilikom prosidbe devojčin otac ne pristaje da da devojku, onda prosioci pokažu obeležje kao dokaz da imaju devojčin pristanak.

Devojka daje momku obeležje samo tajno. Jednu muslimansku devojku hteli da dadnu za koga ona nije htela, pa ona pošalje svoje pavte momku koga je htela. Ali, poslala ih javno i on (Began Bajrić iz Tulice) ih bacio i zarekao se da se ne ženi.

Ako bi se devojka koja je dala obeležje posle pokajala, mladić ima ipak prava da je odvede: on će njenima pokazati to obeležje i povesti je, makar obijao vrata njene sobe (musl., Žežalovo).

Prilikom prosidbe ugovore kada će biti svadba.

U iznalaženju bračnog druga, pripremanju pristanaka svih zainteresovanih i ugovaranju uslova često posreduju (»kodoše«) žene. Takva provodačika dobiće kao dar »boščaluk« (kat.).

Normalan je red da se devojka »prosi«, ali je to često puka formalnost. Pre rata bila je velika sramota i bruka da se devojka dovede noću. I roditelji momkovi

i susedi bi ga naterali da je vrati njenoj kući (pa makar da je on s njom otpočeo bračni život) pa da se ide »na prsten« i da se obavi redovna svadba.

Za prosidbu ili prsten nije tako strogo određeno kad mogu da budu, ali su svadbe sve doskora bile uglavnom samo u poznu jesen ili zimi. Iako se taj red remeti, ipak i sada su svadbe najviše u septembru, oktobru i novembru, »kad klas padne i šira iz kazana izađe«. Katolici obavljaju svadbe uglavnom između praznika Gospojine i Božića; pravoslavni se ranije ne bi hteli venčati od Arhandelovdana (21. XI) do Bogojavljenja (19. I). Teško je biti mlada u proleće kad se kod pravoslavnih i katolika mnogo posti a ima da se radi mnogo fizički; u jesen je puna kuća, a posla manje. Taj ekonomski momenat je veoma važan: »Djevojka se udaje kad joj sreća ispane, a momak se ženi kad mu kuća more«.

Prave otmice više stvarno i nema, jer nema naročitih smetnji da se uzmu oni koji se vole: ako imaju materijalnih uslova, mogu odmah zasnovati novo, samostalno, domaćinstvo.

Ranije je bilo pravih otmica i otmicu je, kod katolika, energično suzbijala crkva: ona je izvršioce odlučivala od sebe, a to je u ono vreme bila strašna kazna. Našao sam o tome nekoliko podataka u očuvanim maticama venčanih: zbog otmice bio je odlučan od crkve pa, pošto je oprostien, 27. novembra 1820. venčan Lucijom B. Zečević iz »Lepenice« Petar Grbeša iz Kuliješa; istog dana i pod istim uslovima venčan je Jozo I. Bošnjaka iz Duhra Ružom Romić iz Mratinića; 1821, 11. decembra, venčani su Ivan Stj. Marjanović i Ana L. Dragojević iz Duhra, a 1822. bio je oteo Anto Sabljić Anu Čerkez iz »Lepenice«; dva poslednja para bila su se venčala kod kadije.

Osobita otmica se desila, takođe za turskog vremena, kod pravoslavnih, u Donjem Gojakovcu. Povelj svatovi devojk u od Mrkaja u Bradini za Đorđa Tešića. U svatovima bio i zaptija, kog su podmitili, te on udesio da mladu stave na konja iz kuće iz koje je bio Sava Tešić. Kad su bili pod selom, zaptija zaustavi svatove i kaže da će mlada biti onoga kome konj okrene. Skinu uzde s konja, a konj krene svojoj kući u Donji Gojakovac. Tako se oženio Sava Tešić.

»Krađa« je danas kad momak sa svojim društvom dovede devojk u nere-dovnim putom, iz kola i sl., ali je redovito s njenim pristankom: ona mu je dala u znak pristanka amanet, obično svoj nakit. Kod muslimana se ženidba i vrši većinom tako da se devojk u na taj način »ukrade«. Kad se takva devojk u dovede, mladoženja stane na vrata i raširi ruke, a nevesta prolazi ispod njegovih ruku (navodno da ne bi pobegla) a zatim poljubi prag i ognjište.

Svadba. — Katolici i muslimani gov ore »pier«, katolici još i »sobet«, a pravoslavni »svadba« ili »pir«.

Kod katolika po nevestu idu svatovi, među kojima su s t a r i s v a t, kum, jenga (kuma), djever, djeveruša. Stari svat je domaćin svatova, ali je kum glavno lice u svatovima, on je »najstariji«. Stari svat može biti svaki dobar prijatelj, sused. Deveruša mora biti devojk u, a kum mora biti oženjen. Kad svatovi dođu u kuću nevestinu, ukućani ih odmah ne puštaju unutra i izvode razne šale s njima. Pred odvođenje mlade, njene drugarice iskupe se u sobi na »plačipir«, žalosni ispraćaj. Momkovim roditeljima najavljuje dolazak svatova i mlade glasnik na konju, mladić koga zovu »prvjenac«. Kad mlada ulazi u novu kuću, ljubi prag kroz prostrtu maramu. Za svatovima dolazi »komora«, devojačka sprema (»sejsen«), koju na konju dovodi »komordžija«. Tek što mlada okiti sobu donetim peškirim, dolaze svatovi. Za svadbenu gozbu treba venčani kum, koji je svatovima starešina, da donese zaklanog brava, »zaoblicu«. (Svaka kuća sprema za Božić zaoblicu.)

Na spremljenu trpezu za gozbu iznose se svatovske »maslenice«, najpre kumova, zatim deverova, onda kumina i majina. Maslenicom se u stvari ta lica otkupljuju od svatova, koji hoće da ih »vješaju«. Poslednjeg »vješaju« mladoženju. Zatim se iznosi jabuka: devojk e pevaju da im se daruje jabuka. Maja donese pitu i drvene kašike te peva da joj se daruju kašike da bi svatovi probali kakva je pita.

Posle svečanog obreda mlađi igraju kolo. Kad se već svatovi počnu razilaziti, kum i kuma odvođe mlade do njihove sobe, koju poškrope svetom vodom. Zatim dolazi jedna žena i u krevet stavi muško dete da bi prvo dete koje će roditi mlada bilo muško. Mlada ujutru treba prva da ustane. Ide po vodu i u vodu baci novac, a kod vode ostavi rubac. Od venčanja pa za neko vreme, često i godinama, je »mlada«. Prve nedelje posle venčanja ide se u »poode«.

Kod pravoslavnih kupi se do 40 svatova, među kojima su kum, dva đevera, dve deveruše, stari svat, domaćin svatova, barjaktar i »prvljenac«. Za starog svata se uzima prvenstveno ujak, ako je stariji čovek, ili zet kuće koja pravi svadbu, ako je stariji. Svatove poziva »čajo«, čovek veseljak, koji ume da izvodi šale. Onaj deo svadbe koji se obavlja u kući devojčinih roditelja zovu »plačipir«. Kad dođu svatovi devojčinoj kući, nalaze zaključana vrata, te nastanu tobožnji pregovori da ih kao putnike prime na prenočište. Svatovima ukućani izvode, mesto prave mlade, najpre druge devojke, najzađ pravu. Gozba traje cele noći. I kod Srba mlada, ulazeći u kuću, ljubi prag kroz jagluk, a u kući se pokloni pred ikonom i zapali kandilo. Zatim okiti sobu peškirimama. Pošto svatovi posedaju, mlada, u pratnji devera, prilazi svakom redom po starešinstvu, klanja mu se i ljubi ga u ruku. Na gozbi, pošto se dovede mlada, biće jedan »dolibaša«, najstariji između svatova, obično sâm kum. Mlada stoji dok se svatovi obrede sa po tri rakije. Kad se popije treća rakija, mlada se pokloni, zajedno sa deverom, i odlazi u kolo.

Sutradan mlada ustaje prva, pospremi kuću i pripremi doručak. Tog dana treba da joj dođe njena »seisana« (sprema). Ako ona ima mlađeg brata, on će sesti na te sanduke i predati mladoženji ključeve pošto dobije dar u novcu.

Svadbene običaji i obredi kod muslimana znatno se razlikuju od hrišćanskih, ali su isti kao kod muslimana u susednim krajevima. Momak i devojka se dogovore da se uzmu. Obično je momak i povede iz kola. Ako su tu roditelji, kad se zgrne svet oko mladih, pitaće kćerku je li ona pristala. Ako oni nisu saglasni, ljuti su, pa će posle momkovi poslati dvojicu ljudi kao »mierdžije«, koji nose darove. Mirenje se obavlja vrlo ceremonijalno.

I kod muslimana mlada, ulazeći u kuću svekrvi, poljubi prag i ognjište, držeći pod desnim pazuhom pogaču i musaf. Biva da je posipaju ječmom kad ulazi u kuću.

Posle mirenja, u kući devojčinih roditelja sprema se u toku 1—3 meseca »seisana«, devojčina sprema: ćilim, sedžada, boščaluk za darove, bakarno suđe, posteljina, pa i metla i petrolejska lampa. Kada »komora« svečano donese »seisanu« u mladoženjinu kuću, u sredu, tek tada biće svadba. U međuvremenu mladoženja je mogao da se venča kod vlasti, ali sve do svadbe nevesta spava sa svekrvom ili zaovom.

Te večeri kada je doneta seisana, tj. u sredu uveče, je svečana »knja« (knijenje neveste) uz druge obrede. Sutradan — u četvrtak — se sprema jelo za svadbu. Uveče uoči petka dolaze muškarci iz sela na »pier«. Posle gozbe obavi se molitva »jacija« u kući i imam uči »đerdek-dovu« za mladence, pa se razilaze. Tada mladoženja ulazi prvi put u sobu mladi. Svirajući tada sviraju oko kuće, a posle njih idu »vukovi«: obično grupe dečaka, noseći štapove u rukama, obilaze oko zgrade gde su mladenci, udaraju štapovima po strehama i viju kao vukovi dok im se ne iznese tepsija sa kolačima i drugo jelo, što oni stave u torbu. Odatle »vukovi« idu kući nevestinih roditelja, gde na siniju istresu jelo iz torbe i večeraju.

Sutradan, u petak, se nastavlja veselje. Mladoženja obilazi sve one koji su bili na večeri i poziva ih na ručak svojoj kući. To je »pir«, ili »svadba«. Igranje i pevanje u dvorištu. Posle džume budu trke: konjska, pešačka i dečija, pa utakmice u gađanju (»nišan«), čime se završava svadbeno veselje.

Međutim, kod muslimana je već retkost da se tako obavlja svadba: obično pošto se dovede nevesta, one večeri kad se venča, ide se u džamiju da se klanja jacija i zovne se nekoliko ljudi na večeru, ali bude i bez toga. Samo kod imućnijih bude svadba s trkama. A te prave svadbe kod muslimana su takve da se smatraju

kao nešto najbolje u svojoj vrsti; muslimanska ženidba, srpska slava i katolički post — to je najbolje, kako sam slušao od nekih katolika.

Bio je običaj kod muslimana da su svatovi, vodeći devojku, morali otvoriti tri ploti, koje bi, kad prođu, opet doveli u red.

Pošto se uda, kod muslimana ženska ne sme ići više u kolo.

Kod muslimana je stari svat i domaćin svatova jedna ličnost. Iako to biva retko, ipak se dešava da hrišćanin bude stari svat u muslimanskim svatovima. Tako je Marko Katava (kat.) iz Azapovića bio stari svat u Muje Husejinovića u Tulici. U Drozometvi, selu izvan Lepenice, ali na granici, bio je domaćin svatova u kući Rasima Selimovića, kad je ovaj ženio sina, Aleksa Erčić (prav.) iz istog sela.

Kod svih je običaj i vrše ga jedni drugima: kad svatovi, bez obzira koje su vere, vodeći mladu, naiđu pored nečije kuće, ukućani izlaze i, vičući: »mašala«, bace na zemlju ispred njih neki sud, obično zemljani bardak. Sud treba da se razbije, inače neće biti sretno. Domaćin svatova nadoknadi vrednost razbijenog suda.

SMRT I POGREB

Smrt nečija u selu je događaj koji pogađa ne samo ukućane nego i susede i ostale seljane, u prvom redu one koji su iste konfesije, ali i druge. Tako, npr., opšti je običaj kad umre odrastao čovek da prestanu da rade susedi. U mešovitom selu pretaće da rade svi bez obzira na konfeksiju. Ako je Srbin na njivi i vidi da ide muslimanski ili katolički pogreb, ostaviće posao dok prođu. Na pogreb i na daću kod katolika dolaze i pravoslavni susedi i prijatelji, i obratno, a njima će, i jednima i drugima, doći muslimani muškarci (pošto kod muslimana ženske ne idu na pogreb ni svojim).

a) Kod katolika — ranije je bio običaj: ako je u selu »veliki mrtvac«, niko ne bi vezivao volove niti radio ikakav težački posao dok se mrtvac ne sahrani. Sada se već toga ne drže toliko. Susedi će pomoći kuću koju je zadesio smrtni slučaj: doneće brašna, rakijske pomoći u izradi kovčega, iskopati grob i sl.

Dok se na svadbu i »na naselje kuće« pozivaju gosti, na pogreb se niko ne poziva: susedi i srodnici dolaze i bez poziva.

Mrtvac se drži u kući 24 sata, ali ga noću ne čuvaju. Mladog mrtvacu kite cvećem. Međutim, ako je iskopan grob a mrtvac nije sahranjen do noći, npr. ako je umro u bolnici pa nisu uspeli na vreme da ga dovezu, grob se mora čuvati cele noći. Čuvaju ga da ne bi vrag, ili soton a, prekoračio preko groba. Ako bi se to desilo, bila bi nesreća: u mrtvacu bi ušao đavo, i mrtvac bi ustajao iz groba i dolazio.

Kod katolika ne »kukaju« za pokojnikom kao kod pravoslavnih, ali žene tihim glasom »nabrajaju«: kćerka za roditeljem, majka za detetom, žena za mužem. U nabranju se pita kako će se živeti bez njega, šta će deca i ko će se starati o njima i sl. To čine prilikom ispraćaja mrtvacu od kuće, a i na groblju.

Katolici iz Zabrđa se sahranjuju na Brdanjku, ali je groblje za Zabrđe ranije bilo u Toplici, i pojedinci iz Zabrđa više vole da tamo budu sahranjeni, jer je groblje starije. Nekršteno dete, ako umre, i pobačen fetus nisu se ranije kopali u groblje, nego u »bašču« (voćnjak) ili kraj grobljanske ograde. Sada već nekršteno dete sahranjuju u groblje, ali »to nije dobro«. Samoubice se sahranjuju izvan groblja. Izgleda da su samoubistva kod katolika česta: samo na jednom mestu čuo sam za tri slučaja u toku 1955—1957. Rečeno mi je da su češća u Ljetoviku nego u selima bliže Kiseljaku.

Često se dešava da neko umre u bolnici. Ako nije malo dete, donesu ga kući i sahrane u seoskom groblju. Mrtvacu dovezu iz bolnice na kolima do kuće, a od kuće ga nose na groblje. Pravilno je da se mrtvac od kuće nosi na groblje, i leti i

zimi. Nosila se načine od podvora za seno, koji se uvežu konopcima; vratiće ih kući.

Posle sahrane mrtvacu bude daća: ako je kuća u blizini, idu svi tamo, inače se sofru postavi kraj groblja. Svi koji su bili na sahrani ponude se na groblju, pri izlasku. Smatra se da je grehota ne popiti bar čašu rakije. Kaže se tada: Pokoj mu duši! Čak se kazuje kako je neko bio u selu ko nije hteo da jede na daćama; kad je on umro, sva se spremljena hrana za daću pokvarila, i niko nije mogao da jede. Kod katolika nema nikakvih ograničenja u pogledu mesa za daću. Poneki domaćin »koji se napne« daje daću i docnije, kad dođu srodnici iz daljega. Te daće su uopšte velik teret i u Podastinju su, na inicijativu jednog domaćina, ukinute. O daći se postavi po nekoliko »sofri«, a najednu sofru dolazi dvanaest lica. Kad je u Čalukovcu 1958. umro I. Marušić, na pogrebu i daći bilo je oko stotinu ljudi, među kojima je bilo i pravoslavnih i muslimana.

Ranije, »bližnja familija« u znak žalosti 5—6 nedelja ne nosi svečano odelo, ne peva i, ako se nađe u veselu društvu, napušta ga. Sada muškarci nose crne trake.

Običaj je da se na grobu, sem malom detetu (mlađem od godine), sadi cveće. Nerado se rado sadi »sabljica« (perunika). To najviše sade kćeri na grobovima roditelja. Neki posade i voćku pokraj krsta na grobu: ranije to sveštenici nisu dopuštali. Narod smatra da je to sevap i dobro za oproštenje grehova pokojnikovih, jer će putnici i siromasi brati voće (i pominjati pokojnika).

Nije u običaju da se priređuju, kao kod pravoslavnih, pomeni sa daćama u određene dane. Samo kad se drži misa najednom groblju, onda svaka kuća od onih kojima pripada to groblje iznosi jelo i piće na groblje i poziva prisutne na užinu. Katave u Azapovićima sahranjuju se u Homolju, ali spremaju i pozivaju na užinu kad je misa na groblju u Azapovićima, jer im je to groblje bliže.

b) Kod pravoslavnih — ranije je bio običaj: kad umre ko iz sela, onda su seljani sazivali ljude iz drugih sela preko brda: običaj je da se pozovu prijatelji i poznanici. Pozivanje se vrši stoga što su pravoslavna sela rastrkana i što nemaju zvona, kao kod katolika, kojima bi se oglašavala smrt u selu. Pozvani dolaze, ali ne nose prinos kao o svadbi. Malo će ko doći na pogreb ako nije pozvan.

Mrtvac se drži u kući 24 sata i za to vreme dobro čuva da ne bi kakva životinja prešla preko njega (da se ne povampiri).

Mrtvac se nosi na groblje. Ozgo ga prekriju crvenim šalom, koji će sa groblja vratiti (to rade i katolici).

Veoma je u običaju da se za mrtvacem »kuka«, nariče uz kukanje, i to kad umre i prilikom sahrane, pa posle 7 i 40 dana, te posle 1/2 godine i godinu dana. Sramota je da niko ne kuka: kažu da je sprovod bez dobra kukanja kao svadba bez pevanja. Ako u porodici nema uopšte žene ili nema žene koja bi umela da okuka, onda se zovne neka žena koja to ume. Biva i da se plaća da se mrtvac »okuka«.

Ne idu svi na groblje. Jedna žena mora ostati kod kuće i ona će uzeti žari s ognjišta i njom mahati oko kuće da sagori nesreću. Kada se mrtvac ponese, spuste ga ispred kuće i tu se s njim oprost e i okukaju ga oni koji neće ići na groblje. Do groblja treba zastati tri puta i mrtvac a spustiti na zemlju, da se ne umire često. U pratnji ženske idu iza muškaraca; isto je i kod katolika. Pošto se mrtvac odnese od kuće, treba pomesti kuću, a metlu baciti daleko od kuće — da bi se smrt pomela iz te kuće i daleko bila odbačena.

Pred spuštanje mrtvacu u raku, u ruke mu stave soli i novaca. Kad se mrtvac spusti u raku, prvi baca zemlju na njega onaj ko je iskopao grob. Nekršteno dete ne sahranjuju u groblje, nego pod kakvu voćku. Pogibaoca (a takvim se smatra i samoubica) sahranjuju na kraju groblja.

Sa mrtvacem zakopaju cigareta i rakije, a ako je bio domaćin, i nešto novaca. Ako je mrtvac bolovao i umro od tuberkuloze, zakopa se s njim boca vina ili rakije koju je on trošio. Kad se ta boca otkopa, daje se tuberkuloznom bolesniku

Foto: M. Mišković, 1957.

Sl. 9.

Okićena šljiva na grobu Slavojke Vulić na groblju u Mokrinama

Foto: M. S. Filipović, 1957.

Sl. 10.

Pogreb (dženaza) jedne muslimanske žene u Mokrinama

da pije kao lek. S umrlom devojkom sahranjuju i njeno ruho i nakit, a nadgrobni krst joj kite sitnim maramicama.

Pošto se mrtvac zakopa, na samom groblju se postavlja »sofra«, ili daća: jelo i piće su doneli sa pratnjom. To se čini ako je groblje daleko od kuće. Inače se ide kući na daću. Može ići svako ko se tu zadesio. Trećeg dana se ide na groblje da se grob okadi.

Sofre se daju, ali u pokojnikovoj kući, i posle 7 i 40 dana, posle 6 meseci i posle godinu dana od smrti. Već prilikom pogreba ukućani kažu učesnicima kad će davati »sedmicu«, a za četrdeseticu, kao i za daće posle pola godine i godinu dana pozivaju. Oni koji dolaze na četrdeseticu donose rakiju i pogaču ili, mesto pogače, brašna da se hleb ne bi davao svinjama pošto ga se nakupi dosta. Ako su u kući ostala sitna deca, onda donose i mesa, masti i dr. da bi ih pomogli. Pijući svako se seća pokojnika.

Kad se sahrani momak ili devojka, više glave na grobu se zasadi šljiva, koja se od kuće donese okićena maramicama, ogledalima i sl. (fot. 9).

Čeljad iz kuće iz koje je neko umro ne igra i ne peva godinu dana.

v) K o d m u s l i m a n a — sahrana se obavlja veoma jednostavno, po propisima i običajima, koji su uniformni (fot. 10). Mogu se pomenuti neke osobitosti:

Samrtnik koji vidi da će umreti zove susede da se »halale« (oprostite).

Ako neko umre pred večer ili u toku noći pa se mora čekati na sahranu do sutra, mrtvacu (»meita«) čuvaju noću. Umrlu decu ne valja sahranjivati utorkom i petkom da ne bi klela majku i babajku (ženu koja je vezala pupak) da se ne mogu vode napiti.

Ići na sahranu, nositi mrtvacu, pomoći u kopanju groba i sl. smatra se u isto vreme kao sevap i kao zajam. Ako umre siromah, onda »selo« sakupi sve što treba. Grob kopaju susedi i rodbina. Kuća umrlog mora ponuditi nagradu u novcu, a red je da je oni ne uzmu, da je »halale«, čime daju do znanja da mrtvi nije dužan. A halaljuje i onaj koji primi nagradu.

Majka ne treba da plaće za umrlim detetom, a deca treba da plaću za roditeljima.

»Došle« i stranci koji umru u selu sahraniće se na kraju groblja. I muslimani su ranije kopali pogibaoca onde gde je poginuo: »kopaj ga đe mu je pukla zemlja«. Ima za to i objašnjenje u obliku priče o čoveku koji se sklanjao i bežao od smrti dok nije pao u grob na koji je slučajno naišao. Samoubice — a bilo je samoubistava — nisu se kopali u seosko groblje. Mrtvorodeno dete zakopa se u voćnjaku.

Bio je običaj, ali se gubi, da se odmah po sahrani i na »četerestinu« priređuje »mrtvačka halva«.

Ako umre neko iz imućnije kuće, običaj je da se zakolje brav i izdeli susedima na jednake delove. Taj običaj se zove vitre (tj. sadakai-fitr, milostinja koja se deli uz ramazan).

Ako umre devojka, njeno ruho se podeli devojkama i ženama koje su je spremale za sahranu.

U znak žalosti članovi pokojnikove porodice ne nose nakit, nose slabije odelo, ne pevaju i ne idu na teferiče.